

■ Rahid Ulusel

Bu gün 3 əsas kitabı bütün dünyada 19 milyon tirajla satılan bir yəhudi filosofunun - Yerusəlim Hebrew Universitetinin professoru Yuval Nuh Hararinin "Tarix insanın allahı kəşf etməsi ilə başlamışdı, insanın allah olması ilə də sona çatacaq" kəlamı yeni kosmik eranın əsas paradigması kimi irəli sürülür. Əslində isə, hələ altı əsr öncə o çağın başlıca ideyası olaraq Şərqdə Nəsimi, Qərbdə Kuzanlı dərk etmişdilər ki, Qul-insan yox, Tanrısal-insan Kainatın ali məqsədlərinin məsuliyyətini daşıyan varlıqdır. Mahiyyətə bu, bütün dinlərdən (hətta elmdən!) yüksəkdə dayanan bir dünyagörüşünə yol açılması deməkdir. Nəsimi və Kuzanlı belə bir inqilabi idraka yetmişdilər ki, Kainata (və onun quruluşunun hər hansı bir təzahürünə)

larından mayalanaraq böyüyən, nəhəngləşən, sonra da özündən budaqlandıran düşüncədir. İntibahın bəşəriyyət tarixində, bəlkə də, ən böyük missiyası - monoteosofiyadan onu itirmədən, məhz onun zəminində panteosofiyaya yüksəlməsi, Kainatı təkəcə sakrallığında deyil, ilahi vəhdət həqiqətində dərk edərək oxumaq təliminə yiyələnməsi, insan yaradıcılığını kosmik məkanına çıxarmaqla onun fəaliyyətinin yeni, labüd proqramını açmasıdır. Bu, artıq bəşəriyyətin Yer modelində deyil, Kainat modelində düşünməsinin - kosmorasionalizmin başlanğıcıdır.

YER PRAQMATİZMİ

Kainatın ilahi nura qər q olmuş doğma məkanında Yaradıcı (Allah) və Yaradılan (Küllü-ələm içrə İnsan) - Birdir. "Tat tvam asi" ("Sən elə Osan") burada - bəşər mənəviyyətinin yeni dalğasında ali məqamına çatır. Vəhdətin bu yolu - ilahi Qüdrətdən yaranan İnsanın ilahi Qüdrətlə yaratmaq vergisi - onun lap yaranışından başlanan və sıza-sıza gəlib də belə böyük axara çevrilən fəaliyyətinə yeni miqyas - Kainat məkanını

kəsdirdi. Bununla da, materialist fəlsəfənin siyasi-hərbi tənəməsi olan Qərb dünya imperalizminin amansız yürüşü başladı. (İmperializm - böyüklüyün, əzəmətin deyil, dekadans ruhunun cilvəsi, idealsızlığın vaxhanalijasıdır.) Dünya fətehiyyəsinin praqmatikası (əslində, maniyası!) ümumdünya vəhdəti ideallarını öz tozanağında itirdi. Bəşəriyyət "Ənəlhəq!" (Nəsimi) deyənlərin çadırı altına deyil, "Dövlət - mənəm!" (XIV Lüdovik) deyənlərin qəsi ətrafına yığıldı. Bəşəriyyət bir də heç zaman İntibah gücündə, tutarında "Ənəlhəq!" (Nəsimi) və "Deus et Homo" ("Tanrısal İnsan", Nikolay Kuzanlı) həqiqətinə yüksəlmədi. Teokratiya siyasi avtokratiya ilə əlbir olaraq, insan tanrısallığını küfr saydı ki, hökmdarı - bütəşdir, "allahlaşdır" bilsin. "Tanrısal İnsan" mədəniyyətinin yerini - şah, xəlifə, kral, prezident, papa, ayatullah, dalay-lama, siyasi partiya lideri, "pop-uldüz" ... tutdu. Buna görə də İntibah keçmişindən nur saçan ilahi Vəhdət fəlsəfəsi (həm də Dünya Hökmrənliyi siyasəti ilə bir-birə ziddiyyət təşkil edən və ona qarşı dayanan fəlsəfə) bu gün nə qədər "romantik" və qeyri-real görünərsə də, özü-

həqiqət ətrafında birləşdirməyə çalışsan, yeni katolikliyin xaçpərəst cərəyanların vahid mərkəzinə çevrilməsi layihəsini hazırlayan islahatçı idi. Nəsimi panteizmi - sufi simvolikasına yeni mənalar gətirən, heç cür nəzəri modellərə sığmayan bir dünyagörüşü, dininin, fəlsəfəsinin, poeziyasının, sosial-siyasi məramının harada başlayıb harada qurtardığı bilinməyən bir təlatüm, təriqət içində təriqət, din içində din, söz içində söz, rəmz içində rəmz, zərrə içində Kainatdır. N. Kuzanlı panteizmi isə - sxolastik-teoloji panteizmdir, daha doğrusu, panteizmə yüksəlmiş dindir, bütün emosional çalarları ilə bərabər, ciddi, ölçülü-biçili rəsonal düşüncənin bəlidir (Şərq və Qərb mədəniyyət düşüncələrinin gətdikcə böyüməkdə, onları özgürləşdirməkdə olan fərqlərindən biri də bundadır). N.Kuzanlıın əsərləri bir çox məqamlarda Nəsiminin ilahi poeziyasının ruhani nəsi - fəlsəfi-teoloji şərh kimi görünür. Eyni tanrısal ideyanı - bəlkə də Nəsimi xristian Avropasında doğulsaydı, Kuzanlı kimi, Kuzanlı İslam Şərqudə doğulsaydı, Nəsimi kim bəyan edərdi... Yeri gəlmişkən, xristian teologiyası doktrinasından çıxış edən Nikolaus Cusanus İslamı yanlış bir təsəvvürlə tənqid də edir: "Onlar (müsləmanlar, müəllifin sözüncə "məhəmmədilər" - R.U.) Xristian xaçını əbəs yere təqib edərək və onun sirlərini anlamayaraq, bağışlanmanın ilahi nemətindən dadmırlar. Əlbəttə, yalnız ehtiraslı istəklərin icrasını vəd edən özlərinin Məhəmməd qanunundan onlar heç bunu gözləmirlər də..." Nikolaus Cusanusun xristologiyası onun xristosofiyasına yüksələrək, burada özünün kanonik metafizikasını və bu metafizikanın imperativlərini, dil-düşüncə modelini, terminoloji bazasını yaradır. Nəsiminin hürufi təriqətçiliyi klassik "vəhdət əl-vücut" fəlsəfəsini dərinləşdirərək, Kainat elminin "poeziyasına" doğru genişlənir, okeanlaşır. Hər iki İntibah yaradıcısında o çağın seçkin mənəviyyətini duyuran, gizlədə-gizlədə bəyan edən, bəyan etdikcə də ayrıntıların dirləyən güclü simvollaşdırma istəyi var. Nəsimi səninin gözünün qabağında xalçanı toxuyur, Kuzanlı isə toxunmuş xalçanı təqdim edir...

HƏYƏCAN VƏ TİTRƏYİŞLƏR...

Nəsimi Kainatla "Quran" dilində danışır, Kainatı "Quran" dilində, nəfəsinə, avazına, ruhunda danışdır. Nikolaus Cusanus isə Kainatla "Müqəddəs Kitab" dilində, onun məntiqi, əxlaqi, prinsipləri ilə danışır və danışdır. Ancaq hər ikisində bu dil inqilabi dərəcədə yeniloqosyaradıcı, sıldırımçı, ötkəm, küfr suçlamalarına açıq bir dil-yoldur.

Kainat öz inkişafının elə bir məqamına çatır ki, artıq onun bəşər mədəniyyətinə özül Ruh ərazisində - bizim doğma Yerüzündə İntibah düşüncələri, eləcə də Nəsimi və Kuzanlı ruhunda özünün Böyük Vəhdətini bir daha yeni dalğasında dilə gətirir və əsl mahiyyətinin bu Vəhdətdə olduğunu və bu Vəhdətdə idrak edilmək zərurətini bir daha yeni dalğasında bəyan edir. Bu Vəhdətin sirlərinə bələd olduqca, onu açıdıca, Nəsiminin və Kuzanlının necə həyəcən keçirdiklərini, vəcdlə titrədiklərini hiss edirsən. Nəsimi bu Vəhdətin dilini anlamıq, açmaq üçün Təsəvvüfdən ayaq verərək, İslamın bütün hikmətini oyanır, elm, kəlam, rəmz küllünü hərəkətə gətirir, Kuzanlı isə bütün teoloqosu.

VƏHDƏT FƏLSƏFƏSİNİN DAYAQLARI

Vəhdət fəlsəfəsinin üç dayağı var: Allah - Onun yaratdığı Kainat - Kainatın idraklayaradıcı nüvəsi İnsan. Bu İntibah dühalarının duyumunca - fikrincə, Varlıq - Allah, Kainat və İnsanın vəhdətindədir. İntibah düşüncəsinin bütün zamanların varlıq haqqındakı teoloji konstruksiyasından əhəmiyyətli fərq bundadır ki, bu düşüncə Allahı Kainatdan, Kainatı İnsandan ayrı görmür: necə ola bilər ki, Yaradan Yaradıldığına var olmasın, Yaradan Yaradıldığına saçılmasın, Yaradan Yaradıldığından ayrı olsun?! Yerüzünün ziddiyyətləri də elə bu qatdan özüllənir.

(Davamı səhifə 11-də)

Eşq kainatın ruhudur

Esse

mütləqiyyət donu geyindirmək olmaz və onu tanrısal qüdrətdən soyundurmaq olmaz. Bax, hominivləşmənin cövheri - bu zərif və titrək tülün duyulmasıdır.

İÇİNDƏ OLDUĞUMUZ VƏ İÇİMİZİN KAINATI

Kainatın maddi-mənəvi bütövlük kimi duyulması və dərk edilməsinin "Upanişadalar"dan, "Dəyişmələr kitabı"ndan Siolkovski, Vernadski, Şardenə ... qədər gərilən prosesi İntibah mədəniyyəti ilə özünün yeni qatına yüksəlir. Bu qatda çağın dühası özünü Kainatın Yerüzündə mərkəzləşən yaradıcı nüvəsi kimi hiss edir. Bu nüvədə yetişən ideyalar polifoniyası Kainat həyatında "düşünən" Yerüzünün onu həmin həyatın böyük Loqosuna və Harmoniyasına yatan bəlkə də, ən güclü realizminin cüvərləri idi. İnsanı Kainat Harmoniyasından kənara çıxaran və çıxarıb da ona "praqmatik" xülya-cənnətlər vəd edən bütün ideya düyürcəkləri - ideologiyalar yanlışdır və onu tarix boyu qatı anti-təbiət-urassosium qılıfında boğmaq yanlışdır. İntibah insanı Kainatda var olmaq, Kainatın ilahi-doğma məkanında yaratmaq həqiqətinə yüksəlir. Bu məqamda Yerüzü bəsiyyətsizliyi, çəşqinliqləri, vurnuxmaları, yolsuzluqları, günahkarlıqları, kildirlənmələri, rəzalət küllü daha aydın görünür. İnsanın içindəki Kainat qışqırır, "mən varam!" deyir, - od tutub yaniban göydələnin pəncərəsindən alov-tüstü qarşında xilas üçün bəyraq yelləyib feğan qoparan zavallı sa-yaq "mən buradayam!!!" - deyir. İntibah yaradıcısı Kainatı təkəcə səma "kitabı"ndan - ulduzlu Göyüzündən oxumur. İntibah yaradıcısı üçün Kainat səni eşidən insandır. İntibah insanı Kainatın nəfəsini duyan insandır.

KAINATI OXUMAQ. KOSMORASIONALİZM

İntibah çağının mədəniyyət düşüncəsi bu çağın və bu çağa qədərki mifik, kosmoqonik, dini, fəlsəfi, elmi, ideoloji, poetik sistem-gələnlərin qövsündə hərəket etsə də, o, bütün çabalarında qəliblərə sığmazlıq, onların hüdudlarını yarıb da genişləndirmə əzmindədir. Qatı mühafizəkar sistemlərsə İntibah düşüncəsinin həndəverində çatlayır. Bu düşüncə bəşəriyyətin ən sağlam ideya-

nün bütün enerjisi, ideya tükənməzliyi və təkzibedilməz həqiqəti ilə tarixin perspektivində, gələcəyin Sübhündədir...

Allaha inam - təkəcə "Quran"ı və Xaçı sinəsindən asmaqla, pulun (dolların) üzərinə "In God We Trust" ("Biz Allaha inanırıq") yazmaq bitmir. Tanrısal yaradıcılığı öz fəaliyyətinə köçürsə, mənimsədə bilməyən insan daim problem, ziddiyyət və böhranlar içərisində çabalayacaq, ən böyük bəxtəverliyi turizm səyahətləri, eros macəraları olacaq... Dünya dinlərindəki təşkilatlanmalar, ibadət və mərasimlər Allahdan qopub ayrılmış insanın bu uçurumu doldurmaq çabası, həmin Tanrısal düşüncə mədəniyyətinin relikt formasıdır. Vəhdət bu yolla baş vermir...

İLƏHİ RUHUN FƏLSƏFƏSİ

Cürbəcür təriqətçiliklərin, nəzəri-ideoloji yozum və terminologiyaların qəlibində İntibah yaradıcılığı nə qədər darılsa da, bu yaradıcılıq yeni dünyagörüşü sistemi - insana Kainatı açib oxudan, insanı Kainatla bəsləyən, canlı Kosmosla əmizdirən İlahi Ruhun Fəlsəfəsidir. Bu Fəlsəfədə dünya dinlərinin bir-birindən fərqi - təbiətdəki rənglərin, iqlimlərin bir-birini tamamlayan çoxvarlılığı qəddərdir. İntibah harmoniyasında İslam və Xristian mədəniyyətlərinin dueti çağdaş olmuş İmadəddin Nəsimi (1369/73 - 1417) və Nikolay Kuzanlı [Nikolaus Cusanus] (1401 - 1464) yaradıcılığının bir-biri ilə səsleşməsi - dirləşməsi ilə yetərincə parlaq görənəşildir. Əlbəttə, nə Nəsimi ənənəvi İslama, nə Kuzanlı ənənəvi Xristianlığa sığır...

Nəsimi edam ediləndə Nikolay Kuzanlıın 16 yaşı vardı. Yaradıcılığında antik filosoflarla yanaşı, erkən İslam İntibahının klassiklərinə - Averroes (İbn Rüşd) və Avitsennaya (İbn Sina) müraciət edən xristian katolik ruhanisi idi. Şerlərini sanki yollarda səpələyən hürufilik müridi və mürşidi İmadəddin Nəsimidən fərqli olaraq, Nikolay Kuzanlı Tirolda Brixsen yepiskopu, kardinal və bütün Almanyanın leqatı, sonra da Roma papası II Piyın vikarisı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Nəsimi - Şərq panteizminin ("panteizm" termini İslam dünyasındakı böyük mənəvi İntibah hərəkatının mahiyyətini tam qapsamasa da) bütün ana xətlərini öz poeziyasına sığdıran "cahanasığmaz" mücahid, Nikolaus Cusanus isə - xristian sosiumunu vahid ru-

Allah - Kainat - İnsan vəhdəti sonuncuya ikincidən keçərək birinciyyə mürcüetlə - özü də təkə insanın yox, onun hər bir zərrəsinin dili ilə "Ənəl-həq!" dedirir. Bu - yaradan Allahın qüdrətini azaltmır, yaradılan insanın qüdrətini artırır (Çünki Yaradan Yaratdığı Yaradan kimi yaradıbl) və ona özünün Kainat evini verir. Onu tarixin tapdığından, daim aşağılanmaq misikinliyindən qurtarır. Siyasilər elə məhz bunu istəyirdilər. Allahı "əlçatmaz" edib, onun yaratdığı müqəddəs varlığı - İnsanı hər zaman aşağı dartırlar ki, ondakı ilahi başlanğıcı çürüdüb-öldürüb, qul başlanğıcını göyertsinlər. Qul mənəviyyatının daşıyıcısı heç vaxt "Ənəl-həq!" deyə bilməz. Bu çətin nə o üzündə Allah, nə bu üzündə insan görünür, nə də onları qovuşduran Kainat! Əvəzində qana bələnməmiş Habil-Qabil meydanı - mənə cövhəri tükənmiş, quruyub sozalmış, adamları bir-birini yağmalayan, talayb sümürən, "güclünü" "gücsüzə", kütləni liderə tabe etdirən, savaşları bitməyən və bitməyən savaşlarından ləzzət alan, bunu arsız arsız "sivilizasiya" zənn edən dünya, onun ora-bura daşınan tör-töküntüsü və bu qaçaqçaqa, qovhaqova "yuxarıdan" zəhmli nəzərlə, "xeyir-şər" daş-tərəzisi ilə baxaraq, "yolundan azmışları cəzalandıran" yenidən bütəşdirilmiş qorxunc allah obrazı, qarşısında

gerçəyini, gerçəyinin sirlərini söyləyir: "Ey Nəsimi, sən degilsən, cümlə oldur, cümlə ol // Ol kim, aydır bu zəminü asimanın nuriyəmi!"; "Həq gördü vü Həq dedi, Nəsimi nə desin kim..." Dünya İnsana yığılır, yığılır, nüvələşir, cövhərləşir, cilalanır və tam, mütləq kamilliyində, əlçatmaz heyretinin ziində birdən daşaraq ... özünü həm Vəhdət tək, həm də sayrışan moduslarında saçır.

ALİ HƏQİQƏTLƏR ÖNÜNDƏ PƏRƏSTİŞ

Xristian ilahiyatçısı Nikolay Kuzanlının Vəhdət fəlsəfəsi dünyanın məhz İntibah dərk modelində həmin fəlsəfənin Nəsimisi ilə tutaşır: "İlahilik - sonsuz vəhdətdir..."; "Vahid maksimum mövcudluğu - ali həqiqətdir..."; "Allah - fərqliliklərin fəvqündə hər nəsnədədir, hər nəsnədə hər nəsnə var olduğundan Allah onların bütünlüyündədir..."; "Kainatın yaradıcısı Allah - Varlığın özünə bərabərdir, Kainat da Onun oxşarınca yaradılmışdır..."; "Bizdə Allah - sonsuz Həyat yaşayır..."; "Platonun dünyanın ruhu adlandırdığı, Aristotelin təbiət dediyi - hər nəsnədə hər nəsnəni var edən Allahdır..."; "Budur Allah - özünü bütün görünənləri ilə göstərən Allah!" Özünün "Deus et Homo"su (Tanrısal İnsan) ilə tənleşən Nikolay Kuzanlı "ilahi vücud" Nəsiminin "Həq qəyan oldu, gələn, Həqqi görün! Həqqi batıldən seçin,

İntibah idrakında Vəhdət fəlsəfəsinin nəzəri bu Vəhdətin nüvəsinə - Mütləqə dikilir: Varlıq sonsuz olaraq nə qədər çevrilmələrə uğrayırsa uğrasın - o, öz əbədi substansiyasında dəyişməzdir. Varlığı mümkün edən də Allah - Kainat - İnsan vəhdətindəki bu Mütləqliyi - materiyadan ruha və əksinə çevrilmənin sonsuz dövrəsinə bu dəyişməzliyi saxlamasıdır. Ancaq Mütləq nüvəsində bu sonsuz dövrə mexaniki özünü təkrar, sonun başlanğıca qayıtması deyil, Kainatmıqyaslı aramsız Kamilləşmənin getdikcə dərinləşən, yeni kəmiyyət və keyfiyyət hüdudları qazanan, Kainatın materiyabaşlanğıclı varlıqdan ruhbaşlanğıclı varlığa əsaslı dönüşünü təmin edən Sansarası (Hind) - Daosu (Çin) - Yolu (İslam) - Loqosudur (Antiklik, İntibah) ki, bu Yollar birləşməsinin də "Xəlifəsi" - Yürüdü İnsanıdır. Varlığın Mütləq nüvəsinə - yaradılışın ulu mənasını dərk edən Kamil İnsan (əl-İnsan əl-Kamil) ki, Nəsimi dilində deyir: "Baqi mənəm!"; "Fəali-mütləqəm, Həqəm, Həqilən"; "Fəali-mütləq olmuşam, Həqqiləyəm, Həqq olmuşam!"; "Nəsimidir vücudifərdi-mütləq"; "Küllü yerü gök Həqq oldu mütləq // Söylər dəfə cəngü ney Ənəl-həq!"; "Hər nəyə kim baxıram, Həq baxıram // Baxışım Həqdir, Ənəl-həq baxıram // Mütləq oldu, Həqqi-mütləq baxıram // Bigüman Həqqəm, mühəqqəq baxıram". Bu yolun tərsində "fəali-mütləq" İnsan fəaliyyətini sax-

mənəviyyatının yüksəlidiyi bu məqamın həqiqəti mədəniyyət düşüncəsinin daha çox poetik-teoloji dərinliklərində, pünhan sakral ideyalar boğçasında qaldı, gerçəkləşmə imkanlarını açmadı...

ÜZÜN AYƏTLƏRİ

İntibah düşüncələri - Nəsimi və Kuzanlı Kainatdakı bütün görşənşlərinə özünü bəyan və ehyə edən Allahın var olduğuna ən böyük təsdiqi - Onun ilahi qüdrət və hüsnünün bu təcəllasında tapırlar. Nəsimi panteosofiyasının bütün məntiqi, əslində, bu təcəlladan təməl tutur. Nəsimi həyat qrammatikasına İnsan varlığında Allahın kamilləşmə enerjisinin emanasiyasının yeni xəttini - İnsan üzündə "Quran" və Kainat oxumaq - Allahın mahiyyəti (əz-zat) ilə Onun atributlarını (əs-sifat) vəhdətdə bulmaq ruhaniyyətini getirir: "Üzünə əhli-nəzər surəti-rəhman dedilər // Oxuyanlar bu kəlamüllahı Quran dedilər"; "Vəhdətin şəmsi üzündür, ləməkanı göstərir..."; "Ənəl-həq söyləyər Həqdən, ələl-ərş istiva gəldi // Üzündür surəti-rəhman, ələl-rəhman ələ gəldi"; "Lövhi ilə Quran üzündür, vəssələm..."; "Qaf vəl-Quran ol məhlin üzü..."; "Qibləmizdir surətin, əlhəmdülillah, ey nigar..."; "Lövhi-məhfuz oldu üzün, vəhüvə Quranün mübin..."; "Kırpığın, qamu zülfü rüxsarın // Həq kəlamidir oxu Qurani!"; "Surətin səhəsinde gör nə yazmış ol qədim // Oxudum ol xətti bismillahir-rəhmanir-rəhim"; "Aşiqin qəlbi içində sən bu Beytüllahı gör!"; "Can gözilə baxdın isə Kainatın eyninə // Andan özge nəsnə varmı, həsbətənlillahi gör!"; "İgirmi səkkiz hərf kim, Həqqin kitabıdır üzü..."; "Gözlərin Allahü Nurün ayətin təfsir edər // Ey bu məniden xəbərsiz, surəti-rəhman budur!"; "Möminin qəlbidir, ey sahibdil, Allahın evi..."; "On səkkiz min ələmin ayinəsidir surətin..."; "Ey sifətin "Qülhüvəllah", vey cəmalın "Fətihe" // Üştə Fırqan, üştə Tövrat, üştə İncilü Zəbur..."

İNTİBAH DÜŞÜNCƏSİNİN İLANİ LOQOSU

Monoteist dinlərdəki - İslamdakı ət-Tovhid (Allahın birliyi - "Lailəhə illəllah") və Xristianlıqdakı Üçər - Trinitas (Vahid Allahın üç ipostası - Ata Allah, Oğul Allah, Ruh Allah) müstəvisində ilahi Təcəllanın - Emanasiyanın çox zərif bir ayrılması Nəsimi ilə Kuzanlı əslində, hər iki dinin fərqli kənonikasından eyni həqiqətə getirir. Nəsimidə bu Yol - Allahın Nurunu (bu gözəl hədiyyəni!) Kainatdan toplayı-ban onu öz varlığının kamillik qatından keçirərək, özünün mübarək üzündə canlandıraraq yenidən ilahi mənbəyinə - Allaha qaytaran İnsan, Kuzanlıda isə həmin Yol - Allahla İnsan, deməli, ilahi və insani təbiəti özündə birləşdirən İsadır: "Allah-Oğul - gerçək təcəlladır (ostensio)". Nəsiminin İnsan qarşısında gördüyünü Kuzanlı İkona önündə görür. Xristianlığı da öz içində görəndə İslamın mədəniyyət düşüncəsinin imkanlarının genişliyindəndir ki, onun mütəfəkkiri - Nəsimi deyə bilir: "Məsihi-zatam! Trinitasın Kuzanlı açımı isə belədir: "...Vəhdət - Ata ilə, tənleşmə - Oğulla, bağlılıq - məhəbbətlə, yaxud müqəddəs Ruhladır"; "İsa-İnsan, beləcə, pak Mütləqlə pak konkretlik arasındakı ortamdır"; "Allahoğulluğu (Qeyd: Bu - sözün fizioloji mənasında deyil, ruhani mənasındakı Allahoğulluğudur. Hər cür mənasında İslamda inkar bulur - R.U.) - dürlü insan potensialının zirvəsidir"; "Tək Oğulun Oğulluğu Atanın təbiətinə xas hər cür modusun fəvqündə dayanaraq o ali mütləqlik olur ki, burada onun vasitəsilə bütün övladlar oğulluq qazanır"; N.Kuzanlıya görə, Allahın kamilliyində yalnız Üçerliyi - Trinitası görmək olar: "İlahi, mən görürəm... hər nəsnə Səndə - Ata Allahın Oğul Allahında özünün zəka təməlinde, məramında və səbəbiyyətində və ya görşənşlərindədir.

Davami səhifə 18-də

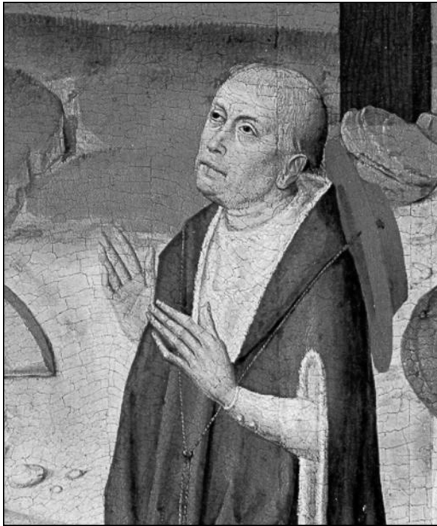
Eşq kainatın ruhudur

Esse

da günah edə-edə səcdə qılan, hətta gələcək günahları üçün bağışlanmasını diləyən bəndələr!.. Allahın vəhdəniyyətinin, əslində, ən böyük inkarıdır bu.

"RƏBB MƏNƏM!"

Nəsimi bəyanında Vəhdətin kəlamı daşır. Böyük Vəhdətə qovuşma yolunda İnsanın yetdiyi həqiqətlər onu addım-addım, damcı-damcı Yaradıcısına doğru qaldırır. Bu ucalıqdan sanki ilahi vəhy ilə "Ey Kainatə məqsəd!", "Ey Xəliqin kəlamı!", "Ey Tanrının sifəti!", "Ey gövhəri-həqiqət!", "Ey sifətin "qülhüvəllah!" - deyə çağırılan İnsan Kainat içrə özünü dərk etdikcə, "dürlüdürlü dürr saçaraq", Allah - Kainat - İnsan Vəhdətinin Tam Loqosunu açır: "Mən Həqqə məkən, məkən mənəm mən!" - "Mənşəimdir Kainat!"; "Mən cümlə-cəhanü Kainatəm! // Mən dəhrü zəman, zəman mənəm mən!"; "Lövhi-məhfuz mənəm!"; "Nitqi Allah mənəm!"; "Surəti-Rəhman mənəm!"; "Ruhü-Mütləq Həq kəlamı qafi-vəl-Quran mənəm!"; "Qamu (hamı) ələm ilahiyəm!"; "Cümlə cəhan tənədir mənəm!"; "Aşiq qatında küfr ilə İslam birdir..."; "Ol Kəbeyi-mənə mənəm!"; "Töhfəyəm, pakizə cövhər, laməkənin xasiyəm // Aləmül-qeybəm, vücudəm, həm anın (onun) dəryasiyəm!"; "Həm həvayəm, dörd təbiət, atamın babasiyəm!"; "Allahi-nurin Nuriyəm!"; "Vəhdətin mənşürüyəm!"; "Məkəne sığmadı zatım..."; "Mən cəhanəm, həm cəhanın eynivü-mahiyyəti..."; "Nöqtəyəm, hərfəm, bu hərfin sətiriyəm..."; "Buğdayam, həm asiyyəbəm (dəyirman), həm xəmirü, həm fətir..."; "Həm təbibəm, həm ələm, həm ələcəm, həm səqim..."; "Həm imaməm, həm hidayət, Mehdi həm Mehdiyyət!"; "Həm xəlifə, həm zəman, həm "Ənəl-həq!" söylərəm..."; "Həm dar, həm Mənsuriyəm..."; "Mənəm... vacib ilə mümkünat..."; "Aləmül-qeybin vücudi Kainatın eynidir..."; "Cümlə ələm bil ki, Allahın özüdürlü!"; "Həm yetirən, həm yetən, həm bitirən, həm bitən // Cümlə mənəm, cümlə mən, dəhr ilə həm Kainat!" və nəhayət, "Rəbb Mənəm!" - Görün, İnsanda bütün Varlıq və onun sonsuz olaraq dəyişən şəkillənmələri, hərəkətlənmələri zühur edir. Dünya özü haqqında İnsan dili ilə danışıq,

fərqi görün! Bədrimin üzündəki şəqqi görün! Aləmə sığmaz Ənəl-həqqi görün! "De Visione Dei" (1452) ["Allahın görülməsi haqqında" əsəri]) Allaha üz tutaraq deyir: "İlahi, Sənin varlığın mənim varlığımı tərək etmir..."; "Sənin zühur edən qüdrətinə zərrə ilə küll birləşir..."; "Sən - mahiyyətlərin mahiyyətiyənsən..."; "Sənin yaratmaq qüdrətin - Sənin varlığındır. Yaratmaq və yaratdığı ilə bir olmaq - öz varlığını bütünləyə ötürməkdən, hər zərrədə bütün olmaqdan və eyni zamanda hər nəsnədə də mütləq şəkildə ayrıca olmaqdan başqa bir şey deyil..."; "İlahi, Sən həm də mənə mütləqçə və sonsuzca hər bir şəkildə düşübən müəyyənleşməklə var olmaq imkanı (posse esse) bəxş edibsen. Bu mənada biz deyirik ki, materiyanın formayaradıcı potensialı tükənməzdir, çünki heç vaxt öz bitkinliyinə çatmır. Ancaq Sən, tükənməz Nur, mənə anladırısan ki, mütləq potensiala uyarlşmalar səddindən kənar sonsuzluğun elə özüdür, buradasa qalmaq imkanı (posse fieri) potensialının aktuallaşdığı yaratmaq imkanı (posse facere) ilə tamamlanır... Aktuallaşmış sonsuzluq - Vəhdətdir. Sən, sonsuz Allah - o vahid Allahsən ki, mən Səndə var olmaq mümkünlüyünün aktual (fəaliyyətə keçmiş - R.U.) mövcudluğunu görürəm... Sən var olmağın bütün mümkünlərisən, mənim Allahım"

ƏBƏDİ SUBSTANSİYA

(Əvvəli səhifə 11-də)

Oğul da bu məram və təməl keyfiyyətində ən ümumi ortamyaradıcıdır (medium)... İnsan Səninlə yalnız Sənin Oğulun vasitəsilə ... birləşə bilər... Allah-Oğulun mütləq oğulluğu hər cür övladlığı özünə sığdırır, sənin insan oğulluğunsa, ey İsa, Mütləqlə dərinədən dərinə bir vəhdətdir". Kuzanlı ilahiyyatında Oğul Allah Ata Allahdan götürdüyü ilahi payı bir miras kimi saxlayıb inkişaf etdirməlidir: "Atada - bütün nəsnələrin mahiyyəti, Oğulda - potensiyası, müqəddəs Ruhda - hərəkətlənməsi (operationem) var. Ata Allah - hər nəsnədə bütünlüyün olması, Oğul Allah - hər nəsnədə bütünlüyün ola bilməsi imkanı, Ruh Allah - hər nəsnədə bütünlüyün edilməsidir". Bu - çan-buddizmdəki əsas formula ilə baş-başa gəlir: "Hər kəs potensiyasında Buddadır".

Bəşəriyyətin özünəqədərki fikir məbədlərinin ehtişamını - panteonunu yaradan İntibah düşüncəsi özü dünya inkişafının operationem (məənviyyatda hərəkətlənmə!) zərurətini yaşıdır.

DÜNYA PUÇDURMU?!

İntibah düşüncələrini ideallaşdırmaq deyil amacımız. Onlarda bir yöndə öz dinlərinin kənonikasına qapanış, əks yöndə həmin kənonikadan aşırı uzaqlaşma (xüsusilə Allahın vəhdaniyyətinin yozumunda intəhasızlığa varılması), bir yöndə poetik-fəlsəfi təfəkkür ortodoksizminə sarınma, əks yöndə dünyanın formal-simvolik-metafor modellərinə yenə aşırı transsendensiya, bir yöndə teoateos, əks yöndə teobütləşdirmə var. Dünyanı, onun Tanrıdan gələn gözəlliklərini sürəkli bir ehtizazla vəsf edən İntibahçılar - İmadəddin və Nikolay dini dünyagörüşünün çevrəsinə dolanıb gicəllənərək, sanki İlahi aləmin əbədiyyətdən Yerüzü həyatını - baqi ilə fanini kəskincə fərqləndirmək üçün, sonuncunu, özlərinin köklü məntiqinə zidd olaraq, heçləşdirmək ifratına da varmışlar: Nəsimi - "Dünya çün mürdardır, igrən könül, mürdardən!"; "Dünyanın nazü-nəimi cifədir, yeni nəcis // Ey könül, tahirsən axır, sunma əl mürdarinə"; "Lənət olsun bu cahana, həm cahanın varinə!" Nikolay Kuzanlı - "...Nəci bə həyat, dini ehkamlara riayət, dünyaya nifrət və bu kimi digər əməllər düzgün yolla axtarılan ilahi həyata və əbədi aqilliyə yolyoldaşlığı edir..." Yox. Yaradılan dünyaya lənət və nifrətlə onu yaradan Tanrını sevmək olmaz. Tanrının yaratdığına "mürdar" demək olmaz. Əbədiyyətlə Fanilik də əl-ələ dünyanın sonsuz dövrəndədir... Əbədi dünyanın insan həyatının içindən keçən real-dünya-görsənişini fani hesab etmək - tərsaxar kimi maddiyyəti məənviyyata, xüsusilə ilahi məənviyyata qarşı qoymağın bütün tarixi izləyən, bugünsə şiddətinə çatan əks-tendensiyalarını törədir.

Aqnostikanın ilbiz buynuzları sulu-sulu, eyhamla dəbərişir: İntibahçılar - bu "idealistlər" planeti monastra çevirməzdilər ki?! Yox, çevirməzdilər. Əksinə, ifrat materializm də yenə əks-tendensiya kimi ifrat idealizmi, zahid-monax tərkdünyalığını yemləyir...

TARİXİN ŞAMI

Bugünkü dünya tarixi "Ənəlhəq" insanının - "Deus et Homo"nun yaratmadığı, Allahından qopub düşmüş, Kainat məənviyyatının ilahi səltənətindən endirilmiş, mütləqliyini itirmiş fani insanın yaratdığı tarix-stixiyadır. Bəşəriyyət tarixinin onu bugünkü yıpram durumuna gətirən, əyilib-burulmuş, azdırılıb-yabançılışdırılmış yolu İlahi Qüdrətin Günəşincə deyil, Şamınca işıqlandırıldı... Bu Şamın kövrək-titrək işığını böyüdüb-gurlandırıb Böyük Vəhdət yoluna çıxmağa bəşəriyyətin gücü çatacaqmı?! İntibah dürründən bərekətlənmək - o gücü toplamaqda, o İlahi Qüdrəti oyandırmaqda kamil məəni təkandır. Dünyanın semantikasına bir çox yönlərdən əsaslı dəyişiklik etməyə ayaq verən təkən.

MOLTO VIVACE

Dinlərin ən böyük yanlışı - ilahi aləmlə gerçək dünya arasında sədd çəkməsində, əbədiyyəti tarixə qarşı qoymasındadır. "Ənəlhəq" - "Deus et Homo" fəlsəfəsi bu səddi aradan qaldırır. Yolunuz açıqdır! Buyurun keçin, insanlar! Bethovenin Doqquzuncu simfoniya-sının sədaları altında - "molto vivace" ilə! Dağları və dalğaları yarıb keçərək!..